

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXIV

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERŪNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXIV

İstanbul - 2004

TEFÂVÛT*

Baki TEZCAN**

Bu makale 17. yüzyıl Osmanlı mâlî kayıtlarında sıkça rastlanan "tefâvüt-i hasene / hasenât (ve guruş/guruşhâ)" terimini açıklamak yolunda bir girişten ibârettir. Önce terimin 16. yüzyıldaki kullanımını üzerinde kısaca durulacak, daha sonra ise aynı terimin 17. yüzyıldaki kullanımının farkına dikkat çekilerek bu yeni kullanımın nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı hakkında bazı bulgular sunulacaktır.

"Tefâvüt-i hasene" terimi Barkan'ın yayınladığı 16. yüzyıl "bütçe"lerinden bazılarında karşımıza çıkar.¹ Bunlardan birinde, terimin kullanımıyla ilgili, çağdaş bir açıklamaya da rastlanır. 29 Şaban 974 - 11 Ramazan 975 (11 Mart 1567 - 10 Mart 1568) mâlî yılına ait hazine gelir ve giderlerinin özet bir dökümünü hazırlayan, ya da bu dökümü kopyalayan kişi, tefâvüt-i haseneyi bir derkenar ile şöyle açıklamıştır:

---

* Bu makale CIEPO - 14 Uluslararası Türk İncelemeleri Kongresi'ne (Çeşme, 18-22 Eylül 2000) sunulmuş, ancak kongre tebliğleri arasında yayımlanmamıştır. Bu makâlenin dayanağı olan Osmanlı mâlî kayıtlarıyla beni tanıştıran ve bana siyâkat yazısını öğreten rahmetli Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün ruhu şâd olsun. Ayrıca T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nin Okuma Salonu'ndayken okuyamadığım kelimelerle kendisini sık sık rahatsız ettiğim Prof. Dr. Halil Sahillioğlu'na yardımları için şükranlarımı sunarım. Son olarak, bu makalenin araştırma safhasını kısmen finanse eden Türk-Amerikan İlmî Araştırmalar Derneği'ne ve 1998-2000 döneminde İstanbul'da bana bir çalışma ortamı sağlayan Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'ne teşekkür ederim.

** Kaliforniya Üniversitesi Davis, Kaliforniya, ABD

¹ Örneğin bak., Ömer Lûtfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Mâlî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* [bundan sonra: *İÜİFM*] 19 (1957-58): 219-76 [bundan sonra: Barkan (1957-58 a)], s. 223, 237.

Tefâvüt-i hasene bundan hasıl olur ki, hazineye altun ellidokuza alınub bunda sarf olunduğu zamanda altmışar akçeye virilüb Budin hisar erleri mevâcibine gönderildikde altmışbeşer akçeye virilüb bu muhasebede Budin'e sene-i sâbıkadan 127 yük akçelik altun eksik gönderilmeğin tefâvüt-i hasene noksan üzeredir.²

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, tefâvüt gelirinin oluşması için, hazinenin belli bir gelirinin hazineye altun para cinsinden giriş yapması ve daha sonra aynı altunun bir gider kalemi için hazineden çıkması gereğidir. İşte bu nedendir ki, 16. yüzyılda rastladığımız "tefâvüt-i hasene" gelir kalemi, ne hazinenin devamlı ve olağan gelirleri (vâridât-ı mukarrere) arasında, ne de değişken gelirleri (vâridât-ı gayr-ı mukarrere) içinde yer alır.³ 16. Yüzyıldaki "tefâvüt-i hasene," tüm gelirler toplamının (îrâd) üstüne eklenen farklı bir gelir maddesidir. Tam olarak hesaplanabilmesi için belli bir mâlî yıldaki altun girdisi ve çıktısının yakından takibi şarttır.

Hazinedeki altın mevcudunu dikkate alarak bir formül hazırlanabileceği akla gelse de böyle bir formülün tutmayacağı açıktır. Zirâ hazinedeki değişik altınlar farklı "kurlar" üzerinden değerlendirildiği gibi,⁴ yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, altının çıkış değeri de yerine göre değişebilmektedir. Tefâvüt-i hasene maddesinin hesap ediliş şeklini görebilmemiz için hazineye girip çıkan para cinslerinin, akçe cinsinden değerleriyle birlikte bir dökümüne ihtiyaç vardır. Böyle bir döküm ise ne yazık ki Barkan'ın yayınladığı 16. yüzyıl "bütçe"lerinde yoktur.⁵ Neyse ki 16. yüzyıla ait başka bir "bütçe"de bu türden bir döküm var. Sahillioğlu'nun kısa bir özetini verdiği bu "bütçe," 15 Safer 990 - 26 Safer 991 (11 Mart 1582 - 21 Mart 1583)⁶ 1582-83 mâlî yılına ait.⁷

² Nakleden Ömer Lûtfî Barkan, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına âit bir Osmanlı Bütçesi," *İÜİFM* 19 (1957-58): 277-332 [bundan sonra: Barkan (1957-58 b)], s. 300, n. 10.

³ Bak., Barkan (1957-58 a), s. 237-50; Barkan (1957-58 b), s. 298-303.

⁴ Bak., Barkan (1957-58 a), s. 275-6.

⁵ Barkan (1957-58 a), s. 275-6'daki sene içindeki para giriş çıkışını değil, sene sonundaki mevcûdu gösterir.

⁶ 5 Ekim 1582 tarihinde batı takvimi 10 gün ileri alındığından daha önceden 11 Mart'a rastlayan nevrüz 1583 yılından itibaren 21 Mart'a rastlar.

⁷ Halil Sahillioğlu, "Sıvış yılı burhanları," *İÜİFM* 27 (1969): 75-111, s. 92, bu "bütçe"den kısaca söz ediyor; *idem.*, *Türkiye İktisat Tarihi (Giriş - Bazı Kurum ve Kavramlar)* (İstanbul, 1989), s. 56-58'de ise "bütçe"nin bir özeti var. Prof. Dr. Halil

1582-83 dönemine ait olan bu muhâsebe özetinde, merkezî hazine gelir ve giderlerinin yanısıra, hazineye giren, çıkan ve kalan paraların, cinslerine göre, her cinsin akçe karşılığı da belirtilerek, geniş dökümleri yapılmış. Aşağıda çok genel bir özetini sunduğum bu dökümlerden anlaşılacağı üzere merkezî hazine, 16. yüzyılın sonuna geldiğimizde, artık sâdece altın üzerinden değil, giderek kullanımı yaygınlaşan gurus ve şâhî türü gümüş paralardan da bir gelir elde etmektedir.⁸

Mâlf yıl boyunca hazineden çıkan altınların "çıkış kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	51.459.517
[Hazineye giren farklı altınların "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	64.361.561]
[Mâlf yıl sonunda hazinede kalan altınların "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	<u>13.870.234]</u>
Mâlf yıl boyunca hazineden çıkan altınların "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	50.491.327
Hazinenin altın paraların "giriş ve çıkış kurları" arasındaki farktan kazancı:	968.190
Hazineden çıkan gümüş para ve külçelerin "çıkış kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	62.325.905
[Hazineye giren gümüş para ve külçelerin "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	61.724.239]
[Hazinede kalan gümüş para ve külçelerin "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	<u>3.342.641]</u>
Hazineden çıkan gümüş para ve külçelerin "giriş kurları" üzerinden toplam akçe değeri:	58.381.598
Hazinenin gümüş para ve külçelerin "giriş ve çıkış kurları" arasındaki farktan kazancı:	3.944.307
Hazinenin altın ve gümüşlerin "giriş ve çıkış kurları" arasındaki farktan toplam kazancı:	4.912.497

Sahillioğlu, bana bu "bütçe"yi çok önceden yayına hazırladığını, ancak yayınlamaya fırsat bulamadığını söyledi. Aşağıda bu "bütçe"ye yapılan göndermeler ise, "bütçe"nin T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Mâliyeden Müdevver tasnifi (MAD), 893 numarada bulunan orjinaline yapılmıştır.

⁸ Esas para birimi olan akçe, bu dökümlerde ve benzerlerinde "nakdiye" olarak geçer ve diğer gümüş para ve külçelerden ayrı tutulur. Aşağıdaki tabloların hazırlanmasında, BOA, MAD 893, s. 6-7, 14, 28'de verilen toplam değerlerden yararlanılmıştır.

Yukarıdaki tabloların sonucunda elde edilen rakamla 1582-83 "bütçe"sinin tefâvüt maddesinde kayıtlı olan rakam aynıdır.⁹ Dolayısıyla, 16. yüzyıl tefâvütünün, hazineye giren altın ya da gümüş paraların (akçe dışında) hazineden çıkmasıyla tahakkuk ettiğini, hazinede kalan bir altın ya da guruşun, harcanmadığı sürece, tefâvüt kazancı yaratmadığını söyleyebiliriz.

Oysa 17. yüzyılda farklı bir tefâvüte rastlanıyor. İlk kez Belin tarafından yayınlanan 1072 (1661-62) tarihli "bütçe"de,¹⁰ "mâl-ı tefâvüt ve hasenât" adı verilen gelir kalemi, "emvâl-i mukarrerinin her bin akçesinden on dört akçe mu'tâd-ı kadîm tefâvüt-i mîrî alına gelmekle..." diye açıklanıyor.¹¹ Ayrıca bu gelir kaynağı, 16. yüzyıldaki gibi tüm gelirler toplamının üstüne eklenen ayrı bir madde değil, gelirler gurubunun içinde yer alan kalemlerden biri olarak karşımıza çıkıyor.¹² % 14 gibi sâbit bir oranı olduğu belirtilen bu tefâvüt, hazineye girip çıkan altın ve gümüş paraların "giriş ve çıkış kurları" arasındaki farktan elde edilen kazanç anlamında kullanılan 16. yüzyıl tefâvütünden oldukça farklı gibi görünüyor.

1661-62 yıllarındaki kullanımı "mu'tâd-ı kadîm" olarak nitelenen bu yeni tefâvütün nasıl ortaya çıktığını görmek için 17. yüzyılın başlarına dönmekte

⁹ "an tefâvüt-i hasenât ve şâhî ve gayrihi: 4.912.497," BOA, MAD 893, s. 7.

¹⁰ M. Belin, "Essais sur l'histoire économique de la Turquie," *Journal Asiatique* Série VI, 3-4 (1864-65), ya da ayrı basım (Paris, 1865); M. Ziya (Karamürsel) tercümesi, *Türkiye İktisadî Tarihi Hakkında Tetkikler* (İstanbul, 1931), s. 83-90. Belin'in kullanmış olduğu sanılan yazmanın bir başka nüshası yayınlanmıştır; karş., Abdülkadir Özcan, ed., *Eyyubî Efendi Kanûnnâmesi: Tahlil ve Metin* (İstanbul, 1994), s. 30-40. Ayrıca Barkan, Belin'in yayınladığı bütçeyi, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân fî kavânîni-âl-i Osmân* adlı eserinin bazı yazmalarındaki şekliyle karşılaştırarak tekrar yayınlamıştır; bak., Ömer Lûtfi Barkan, "1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese," *İÜİFM* 17 (1955-56): 304-47 [bundan sonra: Barkan (1955-56)]. Barkan'ın kullandığı Hezarfen Hüseyin Efendi'nin eseri de, Sevim İlgürel'in tenkitli metin çalışmasıyla yayınlanmıştır (Ankara, 1998), bütçe için bak., s. 87-100. Ancak bütün bu çalışmalarda 1071 (1660-61) yılına atfedilen bu "bütçe," Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul, 1985), s. 15, n. 16'ya göre, 1072'ye (1661-62) ait olup "bütçe"nin bir nüshası da BOA, MAD 22249, s. 166, 212-32'dedir. Erişah Abdurrahimoğlu, *1621-1680 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Merkezi Hazine Gelir ve Giderleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1988), s. 42-45, Barkan'ın neşriyle MAD 22249 arasındaki birkaç ufak farka işaret ediyor.

¹¹ Barkan (1955-56), s. 309, n. 19.

¹² Bak., *ibid.*, s. 307-9.

fayda var. Var olan 17. yüzyıl "bütçe"lerinden biri de 1613-14 mâlî yılına ait.¹³ Bu yıllık muhâsebe icmâlinde 1.542.205 akçelik bir tefâvüt geliri bulunuyor.¹⁴ Ancak 1661-62 mâlî yılı muhâsebe icmâlinin aksine, bu gelir maddesi gelirler gurubunun içinde yer almıyor, 16. yüzyıl bütçelerinde olduğu gibi, tüm gelirler toplamının üstüne ekleniyor.

Bu tefâvütün türünden emin olmak için 1613-14 mâlî yılına ait muhâsebe icmâlini aynı yılın "tarih defteri" ile karşılaştırmak mümkün.¹⁵ Bu defter, hazineye giren her gelir maddesini para dökümüyle birlikte sunuyor. Ayrıca hemen her günün sonunda, hem o günün toplam hazine gelirini, hem de o gelirin hangi cins paralardan oluştuğunu özetliyor. Bu defterdeki günlük yekûnları topladığımızda, 1613-14 mâlî yılı "bütçe"sinin gelir rakamlarını % 0,36'lık bir sapmayla yakalayabiliyoruz.¹⁶ "Bütçe"nin kendi içinde dahi tutarsız rakamlar olduğu göz önüne alınırsa,¹⁷ "tarih defteri"nin, yıllık muhâsebe özetini sınamak için kullanılması daha da meşrûlaşıyor.

1613-14 mâlî yılı muhâsebe icmâlindeki "tefâvüt-i hasene ve gurus" kazancının, altın ve gümüş paraların hazineye "giriş ve çıkış kurları" arasındaki farktan mı, yoksa bazı gelirler üzerinden alınan % 14'den mi ileri geldiğine karar verebilmek için, "tarih defteri"ndeki günlük para cinsi dökümlerine baktığımızda, aynı mâlî yıl boyunca hazineye giren altın paralardan 62.311 adedinin 118 akçe, gurus-ı kâmillerden 465.742,5 adedinin 78 akçe, gurus-ı

13 Bu "bütçe," 1 Safer 1022 - 11 Safer 1023 (23 Mart 1613 - 22 Mart 1614) mâlî yılına ait. Rhoads Murphey, *The Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639 / 1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey*, yayınlanmamış doktora tezi (Chicago: The University of Chicago, 1979), s. 439-45, "bütçe"nin transkripsiyonunu, BOA, MAD 2725'den naklediyor. Murphey'in kullandığı defter 1999 yılında "çürük" bulunduğundan ben belgenin kendisini göremedim. Dolayısıyla aşağıda bu "bütçe"ye yapılan göndermeler, Murphey'in transkripsiyonuna yönelik olacaktır.

14 "an akçe-i tefavüt-i hasene ve gurus: 1.542.205," Murphey, s. 439.

15 Bu defterler hakkında bak., Nejat Göyünç, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri," *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 10 (1990): 1-37.

16 BOA, Kâmil Kepeci tasnifi (KK), 1798'deki günlük yekûnlar toplamı 381.296.333 akçe. "Bütçe"deki gelirler toplamı (bu toplama "tefâvüt-i hasene ve gurus" kazancı, önceki yıldan nakil edilen bakiye ve iç hazineden alınan destek dahil değil) ise 382.685.030 akçe; Murphey, s. 439.

17 "Bütçe"nin başındaki özet yukarıdaki toplamı verirken, ara başlıklar toplamı 382.685.020, kalemlerin teker teker toplanması ise 382.413.083 veriyor; karşı., Murphey, s. 439, 440-42.

esedfilerden ise 241.598,5 adedinin 68 akçe üzerinden akçeye çevrildiğini görüyoruz. Bu paraların hazineden çıkış kurlarının, sırasıyla 120, 80 ve 70'er akçe olduğunu farzederek,¹⁸ "tefâvüt-i hasene ve guruş" kazancını 1.539.304 akçe olarak buluruz.¹⁹ "Bütçe"deki mikdar da 1.542.205 akçedir ki, aradaki fark sadece % 0,19'luk bir sapmaya işâret eder.

Bu hesâba göre, 1613-14 mâlî yılı "bütçe"sindeki "tefâvüt-i hasene ve guruş" kazancı, 16. yüzyıldaki tefâvüte benzer şekilde bulunmuşa benziyor. Ancak yine de emin olmak için bir sağlama daha yapmak gerekiyor. 1613-14 mâlî yılı gelirlerinin günü gününe kayıt edildiği "tarih defteri"ne baktığımızda, günlük gelir kayıtlarının birçoğunda gelirin kaynağı ve hazineye giren para miktarı belirtildikten sonra bu miktar iki kısma ayrılıyor. Bunlardan paraca daha yüklü kısım asıl geliri, daha küçük olanı ise tefâvüt gelirini oluşturuyor.

Örneğin, 29 Muharrem 1023 (11 Mart 1614) Salı günü hazine gelirleri arasından kaydedilen 10 numaralı girdiye bakalım:²⁰

18 16. yüzyılın son çeyreğinde, III. Murad devrinde yapılan devaülasyon sonrası "kurlar" bu oranlarla sabitlenmişti. 1613-14 mâlî yılı giderlerinin kayıt edildiği "tarih defteri," MAD 1799, çürük olduğundan bu kurların o yıl boyunca kullanılıp kullanılmadığını kontrol edemedim, ancak 1613-14'de bu "kurların" geçerli olduğunu varsaymakta bir sakınca yok zira 1620 ler'de dahi aynı kurlara rastlanıyor.

19 "Tefâvüt-i hasene ve guruş"un 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başlarında bu şekilde hesaplanabileceğine dair örnekler için 1599-1601, 1602-03 ve 1603-04 ordu hazinesi kayıtları incelenebilir. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana, 1988), s. 269-71, bu kayıtları, BOA, KK 1879,1885 ve 1887'den nakletmiştir. Mesela, bunlardan sonuncusuna bakacak olursak (Finkel, s. 271), "tefâvüt-i hasenât ve guruş" kazancının, ordu hazinesine ödenmiş olan 118 akçelik altın, ve 78 ve 68 akçelik guruşların adedleri toplamının ikiyle çarpımına eşit olduğunu görürüz [(27.651 + 19.926,5 + 411) * 2 = 95.977]. Bunun sebebi, aynı paraların ordu hazinesinden çıkarken, Finkel'in nakil ettiği kayıtlarda görüldüğü üzere, sırasıyla 120, 80 ve 70'er akçe üzerinden işlem görerek, hazineye her para için ikişer akçelik tefâvüt kazancı sağlamasıdır. Finkel (s. 268), 78 akçeden "alınıp" 80 akçeden "satılan" guruş-ı kâmil (İspanyol guruşu) ile 68 akçeden "alınıp" 70 akçeden "satılan" guruş-ı esediyi (aslanlı guruş, Hollanda guruşu) ayırt etmeyip her ikisine de 80 akçe üzerinden işlem yaptığı için, defterdeki "tefâvüt-i hasenât ve guruş" kazancını tam olarak yakalayamamıştır.

20 KK 1798, s. 367, no 10.

'an tahvîl-i Murâd Agâ, 'an mütereffika-ı dergâh-ı 'âli, emîn-mül-tezim, 'an kıst-ı mukâta'a-ı gümrük-i Rodosçuk, tâbi'-i gümrük-i İstanbul ve tevâbi'hâ, 'an 18 Râ sene 1021, 'an yed-i 'Alî Çelebî, kâtib-i cebeciyan

1062

'an akçe-i mezbûre:

1048

'an tefâvüt-i hasenât ve gurus:

14

Murâd Agâ'nın 19 Mayıs 1612'den beri iltizâm ile emânetindeki İstanbul ve ona bağlı gümrüklerden olan Rodosçuk (Tekirdağ) gümrüğü gelirlerinden hazineye 1062 akçelik bir ödeme yapılmış. Bu ödemenin 1048 akçesi zikr edilen gümrük gelirlerinden, 14 akçesi ise tefâvüt-i hasenât ve gurus gelirlerinden sayılmış. 14 akçenin nasıl hesaplandığına dâir bir kayıt defterde yok.

Bu 14 akçenin nereden çıktığını bulabilmek için "tarih defterleri"nde rastladığımız kayıtların daha tefferruatlı olanlarına ihtiyacımız var. Bu konuda BOA, Bâb-ı Defterî, Büyük Ruznâmçe Kalemi (D. BRZ) kayıtları gereken bilgiye ulaşmamızı sağlıyor. Günümüzde zarflarda saklanan bu kayıtlar, "tarih defterleri"nde rastladığımız gelir ve gider kayıtlarının her birinin, bir el büyüklüğünü aşmayan kağıtlara yazılmış sûretlerinden oluşuyor.²¹ Kağıdın ön yüzünde "tarih defteri"nde rastladığımız girdinin hemen aynını görüyoruz.²² Arka yüzlerinde ise sıklıkla bir takım aritmetik işlemlere rastlıyoruz. Bu işlemler incelendiğinde, örneğimizdeki 14 akçelik tefâvütün nasıl hesaplandığını görebiliyoruz. Yukarıda verdiğimiz gelir girdisinin küçük sûretine baktığımızda kağıdın bir yüzünde mezkûr girdinin bir kopyasını, arka yüzünde ise şu aritmetik işlemleri görüyoruz:²³

$$1062 \times 14 = 14.868 \quad 14.868 : 1.000 = 14^{24} \quad 1062 - 14 = 1.048$$

21 Bu kağıtlar, belli bir gelir ya da giderin hazineye girerken ya da hazineden çıkarken kayıt edildiği birincil belgeler de olabilir. Bu durumda, "tarih defterleri"nin bunların temize çekilmesiyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak, mâliye bürokrasisinin işleyişiyle ilgili olan bu meseleye burada bir çözüm getirmek amacıyla değiliz.

22 Örneğin karşı., D. BRZ 7/2, 86 ve KK 1789, v. 53a, no. 13; D. BRZ 7/3, 26 ve KK 1789, v. 55a, no. 21; D. BRZ 7/4, 1 ve KK 1789, v. 81a, no. 44.

23 BOA, D. BRZ, 10/5, 88.

24 Burada ve aşağıdaki örnekte (n. 26) 1.000'e bölme işlemi, bölünen rakamın son üç hânesinin atılmasıyla yuvarlak olarak yapılmış.

Kısacası hazineye giren meblağın önce ‰ 14'ü hesap edilmiş, sonra da bu ‰ 14'lük meblağ toplamdan çıkartılmış. Toplamın ‰ 14'üne tekâbül eden meblağ "tefâvüt-i hasenât ve gurûş" olarak yazılmış, geriye kalan ise "'an akçe-i mezbûre" olarak adlandırılmış.

Bu girdinin içinde aslında ne altın para var, ne de gümüş. Zira, farklı para türlerinden ödeme yapıldığında "tarih defteri"ne yapılan kayıt bu türleri yansıtır. Örneğin, 19 Muharrem 1023 (1 Mart 1614) Cumartesi günü hazine gelirleri arasında kaydedilen 8 numaralı girdiye bakalım:²⁵

'an tahvîl-i İstefân, voyvoda-ı vilâyet-i Bogdân, 'an akçe-i cizye-i Gebrân-ı vilâyet-i mezbûre, 'an evvel-i Mayıs, el-vâki' fî 29 Safer sene 1021 ilâ evvel-i Mayıs, el-vâki' fî 10 Râ sene 1022, 'an yed-i ...(?) zımmî, kethudâ-ı der-i voyvoda-ı mezbûre

nakdiye:	2.506.890	
19.470	gurûş-ı kâmil:	babka - 'aded:
	6.250	333.320
'an akçe-i mezbûre:		'an tefâvüt-i hasenât ve gurûş:
2.478.620		28.270

Görüldüğü üzere, Boğdan voyvodası Stefan'ın 1 Mayıs 1612 - 30 Nisan 1613 tarihleri arasında tahakkuk eden Boğdan cizyesi gelirlerinden yaptığı 2.506.890 akçelik ödeme, ödemenin yapıldığı para türleri ile birlikte gösterilmiş. Bu ödemedeki tefâvütün nasıl hesaplandığına baktığımızda görüyoruz ki, tefâvüt gelirini oluşturmasını beklediğimiz İspanyol gümüş parası (gurûş-ı kâmil) tefâvüt hesabına hiç katılmamış. Zikr edilen girdinin küçük sûretinin arka yüzündeki işlemler şöyle:²⁶

$$\begin{aligned}
 19.470 \times 14 &= 272.580 & 272.580 : 1.000 &= 272 \\
 6.250 \times 78 &= 487.500 \\
 333.320 \times 6 &= 1.999.920 & 1.999.920 \times 14 &= 27.998.880 & 27.998.880 : 1.000 &= 27.998 \\
 272 + 27.998 &= 28.270
 \end{aligned}$$

²⁵ KK 1798, s. 356, no 8.

²⁶ D. BRZ, 10/5, 73.

$$19.470 + 487.500 + 1.999.920 = 2.506.890$$

$$2.506.890 - 28.270 = 2.478.620$$

Anlaşılan o ki, İspanyol gümüş parası 78 akçe üzerinden, babka ise 6 akçe üzerinden hesaplanmış. Ayrıca, "tefâvüt-i hasenât ve guruş" kalemi hesaplanırken, % 14'lük oran, İspanyol gümüşünden değil, nakdiye (Osmanlı akçesi) ve babkanın akçe değerleri toplamı üzerinden hesaplanmış. Buna dayanarak, 17. yüzyıl tefâvütünün değerli altın ve gümüş paralardan ziyâde, içindeki gümüş oranı az olan Osmanlı akçesi ve babka türü paralardan alındığını söyleyebiliriz.²⁷

Böyle bir girdinin yıllık muhâsebe icmâline nasıl yansıdığını görmek istersek, 6 Şevvâl 1022 (19 Kasım 1613) Salı günü hazineye gelir olarak kaydedilen Diyârbekir vilâyeti mahsûlüne bakabiliriz.²⁸ Diyârbekir defterdârı Osman Efendi tahvîlinden hazineye giren 800.000 pâdişâhî, biri beş akçe üzerinden 4.000.000 akçe olarak hesap edilip bu meblağın % 14'ü olan 56.000 akçe tefâvüt geliri olarak, geri kalan 3.944.000 akçesi ise, "an akçe-i mezbûre" şeklinde gösterilmiş. Muhâsebe icmâline baktığımızda, Osman Efendi'nin gönderdiği Diyârbekir mahsûlünün, icmâle 4.000.000 olarak değil de, 3.944.000 olarak kaydedildiğini görüyoruz.²⁹

Dolayısıyla, % 14 üzerinden hesâp edilmiş olan tefâvütün muhâsebe icmâlinde ayrıca yer alması gerekiyor. Ancak muhâsebe icmâlinde yer alan tek bir "tefâvüt-i hasene ve guruş" girdisi var, o da, az önce gösterdiğim üzere, 16. yüzyıldaki usûle uygun olarak hesaplanmışa benziyor. Bu varsayımın hatalı olup olmadığını kontrol etmek için "tarih defteri"nde kayıt edilen tüm tefâvüt girdilerini topladığımızda 3.222.037 akçe buluyoruz. Oysa yukarıda da söylediğim gibi, icmâldeki meblağ 1.542.205. Bu demektir ki, "tarih defteri"nde rastlanılan "tefâvüt-i hasenât ve guruş" girdileriyle, icmâlde görülen "tefâvüt-i hasene ve guruş" kalemi aynı şey değil.

İcmâlde yer alan bir tefâvüt geliri daha var: tefâvüt-i nakdiye. "Vâridât-ı gayr-ı mukarrere" arasında yer alan bu kalem, 2.681.149 akçelik bir gelir oluş-

²⁷ "Babka, Polonya'nın ufak bir gümüş sikkesidir;" Halil Sahillioğlu, "XVII. asrın ilk yarısında İstanbul'da tedavüldeki sikkelerin râici," *Belgeler* 1/2 (1964): 227-233, s. 232.

²⁸ KK 1798, s. 257, no. 1.

²⁹ Murphey, s. 440.

turmuş.³⁰ Her ne kadar 3.222.037 akçe ile bu meblağ arasında büyük bir fark varsa da, icmâldeki gelir kalemleri arasında, "tarih defteri"ndeki tefâvüt gelirlerini yansıtabilecek başka bir kalem yok. Ayrıca, "vâridât-ı gayr-ı mukarrere" kalemlerinin toplanması sonucu elde edilen yekûnun, icmâlde verilen yekûndan 271.937 akçe daha az olduğunu göz önüne alırsak, bu kalemin yanlış hesaplanmış olabileceğini, aslında daha yüksek bir meblağ olması gerektiğini de düşünebiliriz.

16. yüzyıldan tanıdığımız tefâvüt gibi hazineye yapılan ödemelerin dışında, "kur farkı" üstünden değil de, o ödemelerin bir kısmı kesilerek ödeme miktarının arttırılmasıyla elde edilen bu % 14'lük tefâvütün yıllık muhâsebe icmâllerine nasıl yansımaya başladığı sorusunu bir tarafa bırakıp, bu oran üzerinden hesaplanan tefâvütün ne zamandan beri uygulandığını bulmak istersek, benzer kayıtlarda geriye doğru bir araştırma yapmamız gerekiyor. Böyle bir araştırma, bizi 15 Zîlhicce 1017 - 25 Zîlhicce 1018 (21 Mart 1609 - 21 Mart 1610) mâlî yılına götürüyor.³¹ Bu mâlî yılın başlarında tefâvüt kayıtlarına rastlanmasa da Muharrem ayı sonlarından itibaren, önceleri seyrekçe, ama giderek sıklaşan bir şekilde tefâvüt gelirlerinin kayıt edildiğini görüyoruz. Giderek tutarlılık kazanan bu kayıtlara baktığımızda tefâvüt miktarının önceleri tam olarak % 14 oranında olmadığını, ancak birkaç aylık bir zaman içinde bu oranın sabitleştiğini görüyoruz.

17. yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu yeni tefâvütün nasıl hesaplandığını yukarıdaki örneklerde gördük. 1609 - 1610 mâlî yılına ait hazine girdilerinin küçük sûretlerinin arka yüzlerindeki işlemler incelendiğinde, % 14'lük tefâvüt oranının nereden ortaya çıktığını bulabiliyoruz. 17. yüzyıl tefâvütünün uygulamaya konduğu 1609-10 mâlî yılında rastlanılan ilk tefâvüt örneklerinin hesaplanmış şekline bakacak olursak, kâtiplerin, akçe ile yapılan bir ödemede ödenen meblağı önce üçe böldüğünü, sonra buldukları rakamı bir kere 120'ye, bir kere de 80'e böldüklerini görüyoruz. Bu son iki bölme işleminin sonuçları toplanıp ikiyle çarpıldığında elde edilen rakam "tefâvüt-i hasenât ve guruş" oluyor.³² Akçe türünden bir meblağın üçte birinin 120'ye, üçte birinin de 80'e bölünmesi, sonra da bu iki sonuçun toplanarak ikiyle çarpılması, eğer bu meblağın

³⁰ Murphey, s. 441.

³¹ Bu mâlî yıla ait "tarih defteri," BOA, KK 1789'dur.

³² Örneğin, bak.; D. BRZ 7/4, 2, 16, 17 ve 26.

üçte biri hasene (altın para), üçte biri de guruş-ı kâmil (İspanyol guruşu) cinsinden ödenmiş olsaydı, hazine kur farkından ne kadar kazanırdı sorusunun yanıtını veriyor. Dolayısıyla bu yeni tefâvüte de mâlî kayıtlarda "tefâvüt-i hasene ve guruş" denmesinin meşrû bir nedeni var. On dört rakamına gelince, hazineye giren bir akçenin tefâvütünü hesap edecek olursak, $2 * [(1/3)/120 + (1/3)/80]$ işlemi sonucunda 0,0138889 elde ederiz ki, bu rakam, binde birler hanesinin yuvarlanmasıyla bize tam da % 14'lük oranı vermiş olur.

Anlaşılan o ki 1609 yılında Osmanlı mâliyesi hasene ve guruşla yapılacak ödemeleri özendirmek,³³ ve 16. yüzyıl sonunda büyük değer kaybına uğramış olan akçe ile yapılacakları "vergilendirmek" için bu yeni tefâvüt uygulamasına başlamış. ("Vergilendirmek" diyorum zîrâ bu uygulamanın anlamı, bir mültezimin-eğer akçe ile ödeme yapacaksa-sorumluluğunu üstlendiği ödemeyi tam olarak gerçekleştiribilmesi için, yapması gereken ödemenin % 14 fazlasını yapmak zorunda olmasıdır.³⁴) 1661-62'ye gelindiğinde ise, bu uygulama "mu'tâd-ı kadîm" haline gelmiş bile.

33 Örneğin 24 Ramazan 1018 (21 Aralık 1609) Pazartesi günü hazineye yapılan 75.180 akçe değerinde bir ödmeden yapılan tefâvüt kesintisi olan 1.011 akçe $\text{d} 14'$ 'den daha az bir oran gibi gözüküyor (bak., KK 1789, 24 n. 1018 Pazartesi kayıtları, no. 5). Oysa bu ödemenin 2.950 akçelik kısmının, tanesi 118'er akçe üzerinden 25 hasene (altın para) ile yapıldığını dikkate alırsak, 1.011 akçenin, akçe ile ödenen 72.230 akçelik kısmın tam da $\text{d} 14'$ 'üne tekâbül ettiğini görüyoruz. Yukarıda 1613-14 mâlî yılından verdiğimiz örneklerde de belirttiğimiz üzere, bu tür örnekler altın ve gümüş paralar ile yapılan ödemelere tefâvüt kesintisinin uygulanmadığını, altın ve gümüş paralar ile Osmanlı akçesinin birlikte kullanıldığı ödemelerde ise tefâvütün sadece akçe üzerinden alındığını gösteriyor. Bu tür örnekler "tarih defterleri"nde sıkça rastlanıyor, meselâ KK 1807, v. 203a, no. 2'de İstanbul gümrüğü emin-mülteziminin yaptığı ödeme, hasene, guruş-ı esedî ve guruş-ı kâmilden oluşuyor ve tefâvüt kaydı bulunmuyor. Aynı sayfada, no. 3'de yine aynı kişinin yaptığı bir başka ödeme ise altın ve gümüş yanında akçe ve osmânî de içeriyor. Bu ikinci ödeme için akçe ve osmânî tutarının $\text{d} 14'$ 'ü tefâvüt kesintisi yapılmış. Dolayısıyla, yukarıda belirttiğimiz gibi, defter kayıtlarında "tefâvüt-i hasenât ve guruş" diye geçse de, bu yeni tefâvüt türü aslında altın ve guruştan değil, hazineye giren Osmanlı akçesi üzerinden sağlanan bir gelir. Kısacası, ödemesini altın ya da guruşla yapan bir kişi, bu tefâvüt kesintisine uğramadığı için, ödemesini akçe ile yapan birine nazaran daha az ödüyor.

34 Bir mültezimin 1.000 akçelik bir taahhüt altına girdiğini varsayarsak, bu mültezim 1.000 akçelik bir ödeme yaptığında, 986 akçe ödemiş kabul edilecek; dolayısıyla hâlâ 14 akçe borçlu kalacaktır. Örneğin, 25 Cemâziyelâhîr 1018 (24 Eylül 1609) Perşembe günü kayıt edilen hazine gelirlerinden biri, o sıralarda İsak adlı bir Yahudi ile ortaklarının üzerinde olan İstanbul gümrüğü ve bu gümrüğe bağlı olan diğer vergi kaynakları mukataasından hazineye yapılmış bir ödeme (KK 1789, v. 146b, no. 3 ve D. BRZ 7/5, 67). Bu ödeme sonucu hazineye giren meblağ 48.815 akçe. "Tarih defteri"ndeki kayda

---

bakacak olursak, bu miktarın 48.129 akçesinin mukataa ödemesinden, 686 akçesinin ise tefâvüitten kaynaklandığını görüyoruz. Bu kaydın tek yapraklık suretinin arka yüzünde ise 49 ile 14'ün çarpıldığını ve bu çarpımın sonucu olan 686'nın 48.815'den çıkartılarak 48.129 bulunduğunu görüyoruz. 48.815'in binde on dördü hesaplanırken küçük bir yuvarlama yapılarak 49 binde bir olarak alınmış ve 14 ile çarpılmış. Daha sonra da ödenen paradan bu miktar çıkartılarak geriye kalan meblağ (48.129), mukataadan yapılan asıl ödeme olarak ön sayfaya aktarılmış. Kısacası, İsak ve ortakları 48.815 akçelik bir ödeme yapmış olsalar da, bunun ancak 48.129 akçesi hesaplarına işlenmiş.